

Лариса ГОЛОВАТА

КУЛЬТУРНО-НАУКОВЕ ВИДАВНИЦТВО ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ОБ'ЄДНАННІ В ПРОТЕКТОРАТІ ЧЕХІЇ Й МОРАВІЇ, 1941—1944: ВІД СТВОРЕННЯ ДО ЛІКВІДАЦІЇ

У статті на основі нових архівних джерел досліджено коротку інституційну історію Культурно-наукового видавництва при Українському національному об'єднанні в Празі — персональний склад, взаємини з цензурними органами, видавничі пріоритети, специфіку в контексті видавничого руху періоду Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Протекторат Чехії й Моравії, культура, громадські осередки, український видавничий рух, цензура.

© Л. ГОЛОВАТА, 2012

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (108), 2012

Культурно-наукове видавництво постало внаслідок глибоких перетворень у громадському житті української еміграції після розпаду Чехословаччини і проголошення маріонеткового адміністративного утворення під назвою Протекторат Чехії й Моравії. Шляхом злиття Українського національного об'єднання (УНО) з центром у Берліні та Української громади, заснованої в ЧСР в 1927 р., було створено філію УНО в Празі, єдину дозволена українську громадську організацію на території Протекторату. Архівні джерела дають змогу достатньо детально реконструювати процес її розбудови, зинційований мельниківським проводом ОУН і головною управою УНО в Берліні, очолений головноуповноваженим для творення т. зв. фахових комісій Миколою Галаганом, коли після початку радянсько-німецької війни виникла реальна перспектива повернення в Україну в складі похідних груп.

Ішлося про підготовку кадрів для державного апарату, життєво необхідних у разі опанування національними силами ключових позицій на батьківщині¹. Діяльність комісій явила вдалий і цінний прецедент самовідданої праці українських емігрантів, і керівництво УНО мало намір її поглиблювати, вважаючи своєю «великою історичною заслугою»². Однак з осені 1941 р. нацисти продемонстрували негативну настанову до українських державотворчих зусиль і дали зрозуміти, що не потуратимуть спробам розбудувати суспільне життя й народне господарство, розвивати національну культуру й освіту. Через неможливість утілити хоча б частину задумів активність комісій згасала, і неминуче поставало питання їх подальшої долі та організаційної перебудови празької філії УНО загалом. Акценти в тих умовах було перенесено на видавничу роботу, а фахова повинна була їй підпорядкуватися.

У статті ми розглядаємо діяльність видавничого осередку при філії УНО в Празі — умови його функціонування, головні моменти інституційної історії, персональний склад, стосунки з цензурними органами, засади співпраці з авторами, обставини випуску й канали поширення видань. В основу дослідження лягли здебільшого архівні документи (Центрального державного архіву центральних органів влади України: фонд 4036 — Культурно-наукове видавництво в Празі, Ф. 3876 — особистий фонд Леоніда Білець-

¹ Архівно-слідча справа М. Галагана [1, арк. 15].

² Темі фахової діяльності УНО присвячено окрему публікацію [9].

кого; Галузевого державного архіву СБУ — архівно-слідча справа Миколи Галагана).

Структурний підрозділ під офіційною назвою «Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні» (далі — КНВ), що став ядром діяльності празької філії УНО в Протектораті, було закладено на початку вересня 1941 р. (за адресою Прага II, вул. Єчна, 12, II-й двір) для «заспокоєння культурних потреб» членів об'єднання і підтримання досліджень українських національних проблем. На першому етапі його очолив колишній голова Української громади в ЧСР Микола Галаган (1882—?), відомий політичний діяч, член Центральної ради, що зіграв ключову роль у перебудові громадської, наукової, видавничої роботи в умовах німецької окупації. До складу правління КНВ увійшли: Микола Галаган (голова), Полікарп Герасименко (заступник), Сергій Горський (секретар) та Євген Кульчицький-Гут (технічний редактор), тодішній крайовий комендант ОУН на Чехо-Словаччину, згодом — член крайової езекутиви ОУН на Великонімецьчину. Поточну роботу провадили секретар управи й паралельно секретар фахової комісії шкільництва і народної освіти С. Горський та штатний співробітник КНВ Павло Кукуруза. Дотеперішню раду уповноважених фахових комісій перетворено на видавничу раду, а на підпорядкування комісії видавництву вказувала їхня нова офіційна назва: «Фахові комісії при Культурно-науковому видавництві УНО». Членами видавничої ради *ex officio* ставали голови (уповноважені) фахових комісій, а для підсилення професійного рівня було введено фахівців різних профілів — економістів, агрономів, інженерів, хіміків, філологів. Отже, усталився її склад: М. Галаган (голова, відповідно до правильника), Віктор Доманицький (заступник, агроеконіміст), Володимир Січинський (секретар, мистецтвознавець), Леонід Білецький (літературознавець), Олександр Гайманівський (правник), Сергій Горський (освітнянин?), Леонід Грабина (геодезист), Полікарп Герасименко (хімік), Микола Добриловський (еконіміст), Роберт Лісовський (художник-графік), Юрій Коллард (інженер), Іван Кабачків (еконіміст, правник), Євген Кульчицький-Гут (інженер), Яків Моралевич (фінансист), Леонтій Шрамченко (статистик), Августин Штефан (педагог)³.

³ Склад редакційно-видавничої ради КНВ УНО станом на 26 вересня 1941 р. [4, арк. 54].

1 лютого 1942 р. М. Галагана призначили головою обласної управи УНО на Протекторат Чехії і Моравії⁴. У документах є свідчення про суперечки всередині цієї структури і протистояння між головою і членами управи — представниками ОУН. В. Доманицький висловлював думку про зв'язок між конфліктом і подальшими переслідуваними М. Галагана з боку гестапо, куди його невдовзі після призначення, 22 травня 1942 р., викликали на допит, взявши підписку про припинення політичної діяльності, відсторонивши не лише від справ обласного провідника, але й від усіх інших функцій при УНО [5, арк. 52, 54]. Власне на цьому інциденті й закінчився перший етап діяльності видавництва.

Деякий час КНВ залишалося без фактичного керівника, а поточні справи вів член правління і секретар Сергій Горський. Звітуючи головній управі УНО в Берліні за 10 місяців роботи⁵, він розраховував обійняти вакантну посаду, та управа надала перевагу Полікарпові Герасименку, уповноваживши підібрати співробітників з можливо найменшими змінами в дотеперішньому складі правління і видавничої ради⁶. Кадрові призначення на чільні пости закономірно викликали конфлікт між старими співробітниками й новим керівництвом як у персональній, так і в політичній (світоглядній) площинах. Опоненти не погоджувалися не тільки зі зміною керівництва, але й з перевищенням повноважень берлінською управою і зі збільшенням на неї впливу Проводу українських націоналістів [5, арк. 91—100]. На посаду нового заступника П. Герасименко запропонував кандидатуру В. Січинського, відтак фактичний адміністратор С. Горський 5 вересня склав повноваження члена правління, секретаря видавництва і секретаря фахових комісій [6, арк. 156]. Подібно вчинив і Віктор Доманицький, провідна інтелекту-

⁴ До складу обласної управи УНО на Протекторат увійшли: Л. Шрамченко (заступник голови), В. Доманицький (культурно-освітні справи), директор Української реальної гімназії в Модржанах А. Штефан (справи шкільництва), Ю. Коллард (представник від Моравії), Ю. Дзюбенко (справи комбатантів), С. Тисовська (жіночі справи), В. Забавський (секретар і книговод), В. Пакош — скарбник [2, арк. 31].

⁵ Лист С. Горського до головної управи в Берліні від 24 червня 1942 р. [5, арк. 55—57].

⁶ Лист головної управи до П. Герасименка від 3 вересня 1942 р. [5, арк. 71].

альна сила празької філії, що свого часу погодився на співпрацю з УНО, сподіваючись знайти шляхи примирення старшої генерації і радикально налаштованої молоді, реформувати націоналістичний рух, тим усунувши драстичні моменти в громадському житті еміграції. У новоорганізованій обласній управі УНО на Протекторат, яку очолив М. Галаган, В. Доманицький отримав культурний сектор, а згодом головна управа запропонувала йому керувати культурно-освітньою референтурою в Берліні, що відкривало широкі перспективи праці, зокрема серед робітників зі східної України, які масово прибували до Німеччини. Однак інцидент із Галаганом, спротив йому як обласному провідникові з боку націоналістичних діячів празької філії, а також усунення його каральними чинниками від усіх функцій при УНО із зороною провадити громадську й культурну діяльність утвердили В. Доманицького в думці про неавторитетність і слабкість об'єднання й ПУН-у. Учений домікав берлінським очільникам формальним ставленням до діяльності комісій: «важно було на зовні втворювати враження, ніби для Проводу працюють фахівці-професори; важна була реклама, а не суть праці»⁷. На думку Доманицького, не було з'ясовано мети діяльності комісій: чи то вони мали згуртувати фахівців для державної роботи і підібрати кадри для державного апарату, чи виробити норми державно-правного життя і підготувати законопроекти, чи організувати дослідження соціально-економічного становища України і використання його результатів у майбутній державотворчій роботі? Підтримуючи М. Галагана, В. Доманицький висловлювався за консолідування українського громадянства і проти лінії УНО, опанованого націоналістичним рухом, в якому, як він стверджував, узяти гору крайні елементи, з якими представники старшого покоління еміграції не хотіли йти на компроміси. Учений пропонував, попри нагінку з боку гестапо, залишити фактичне ведення справ КНВ за М. Галаганом, формально поставивши на чолі видавництва С. Горського.

Новий керівник П. Герасименко, не зацікавлений у відході голови найактивішої сільськогосподарської комісії, обіцяв не зв'язувати діяльності КНВ політичними рамками і не міняти характеру видавництва,

⁷ Копія заяви проф. В. Доманицького на засіданнях видавничої ради і сільськогосподарської комісії 3 і 4 жовтня 1942 р. [5, арк. 94—100].

однак пропозицію «закулісного» правління М. Галагана відкинув, вважаючи, що це призведе до закриття видавництва і репресій супроти УНО з боку гестапо [5, арк. 90]. Відтак на засіданнях видавничої ради та сільськогосподарської комісії, що відбулись на початку жовтня, В. Доманицький склав свої повноваження, запевнивши, що йде у відставку не через особисті амбіції, а, керуючись національно-громадськими інтересами, «узгляднуючи весь комплекс чинників та процесів сучасної фази еволюції українського народу та Нової Європи» [6, арк. 160]. Можливим для себе вважав залишитися співредактором збірника «Землі, ліси та води України», якщо його буде подано до цензури та друкарні без переддагування. В іншому випадку наполягав на передачі рукопису до видавничого архіву, відкинувши можливість будь-якого втручання до змісту. На тому ж засіданні видавничої ради було високо оцінено роботу М. Галагана з організації фахових комісій і видавництва⁸, що, зрештою, не стало жодним перебільшенням з огляду на розумно запроектовану, успішну, динамічну діяльність празької філії УНО цього періоду.

У протоколах пізніших допитів органами НКВС зазначено, що вже після вимушеного виходу з об'єднання, з кінця 1944 р. й аж до самого арешту працівниками відділу контррозвідки «Смерш» 4-ї гвардійської танкової армії 23 травня 1945 р., М. Галаган за дорученням головної управи в Берліні як колишній голова правління займався ліквідацією КНВ, спричиненою арештом гестапівцями працівників видавництва, а також арештом у листопаді 1944 р. діячів націоналістичного руху й УНО в Берліні, що залишалися на волі, серед них голови управи Т. Омельченка і редактора «Українського вісника» В. Маруняка. Ліквідаційна процедура полягала у виплаті гонорарів за статті, написані на замовлення КНВ [1, арк. 45, 132].

Після усунення М. Галагана основний склад видавничої ради значних змін, крім вищезгаданих, не зазнав: ключові пости обійняли П. Герасименко (голова), В. Січинський (заступник), Марко Антонович (секретар)⁹. Видавнича рада як дорадчий орган

⁸ Лист видавничої ради КНВ УНО до М. Галагана від 7 жовтня 1942 р. [6, арк. 186].

⁹ Список членів видавничої ради КНВ УНО станом на 14 березня 1943 р. [5, арк. 170].

займалася фаховою апробацією призначених для друку матеріалів. 29 січня 1943 р. головна управа затвердила новий склад правління: П. Герасименко (голова), В. Січинський (заступник), М. Антонович (секретар), П. Кукуруза (технічний редактор)¹⁰.

Кошти для КНВ надходили від берлінської головної управи, продажу власних видань і пожертв організацій та приватних осіб. Видавництво мало склад та циклостил, придбаний у березні 1942 р. за 400 німецьких марок. Попервах друк планували налагодити у столиці райху, надіславши туди кліше видавничого знака, але з огляду на тамтешні труднощі з папером від цих намірів відмовилися [5, арк. 14]. Роль берлінської управи у фінансуванні, а також цензурних, організаційних, кадрових питаннях постійно залишалася значною, все ж КНВ часто демонструвало незалежне бачення культурних і фахових справ. У травні 1942 р. управа оголосила конкурс на історичну повість, доручивши видавництву оцінити надіслані твори. Журі в складі М. Славинського, В. Січинського, Я. Рудницького, переглянувши єдиний твір «Петро Конашевич-Сагайдачний — Гетьман Війська Запорозького», підписаний псевдонімом К. Трипільський, винесло вердикт: «Повість з мистецького боку дуже слаба і могла б задовольнити тільки дуже невибагливого читача з простолюддя та й тоді ця повість вимагала б основної редакції з мистецького боку». З огляду на деякі позитивні фрагменти журі виділило авторові заохочувальну суму — 250 німецьких марок, але відмовилося взяти твір до видавничої програми і, фактично засвідчивши провальний характер організованого управою заходу, запропонувало оголосити конкурс на актуальнішу тему, наприклад, з доби Української революції, щоб заразом відзначити 25-річчя відновлення державності і стимулювати появу нових літературних і мемуарних творів¹¹.

Цензурою празьких видань займався відділ культури при уряді Протекторату (Ministerratspräsidium-Pressedepartement Kulturabteilung, Prag II, Wassergasse, 9). У клопотаннях до нього фігурували назва, обсяг, тираж, друкарня (потреби КНВ обслуговували зазвичай два поліграфічні заклади —

Politika і Knihtisk¹²), орієнтовна потреба в папері, відомості про автора — дата і місце народження, віросповідання, освіта, професія, місця праці, актуальна адреса. Паперові ресурси були монополізовані. Дозвіл на друк означав дозвіл на виділення паперу, і навпаки — відхилення цензурою видань зазвичай обґрунтовувалося паперовими лімітами. Так, у 1942 р. відхилено чотири листівки до 100-річчя Миколи Лисенка роботи Юрія Вовка, чотири листівки на теми українських веснянок Миколи Бутовича, «Кобзар» Тараса Шевченка, «Альманах української сучасної літератури» за редакцією М. Мухина, працю М. Галагана «Зовнішні зносини України в р. 1917—1920», збірник за редакцією Л. Білецького «Шкільництво та освіта на Україні» (розмножений пізніше на циклостил під іншою назвою: «Напрявні, система, програми Української Національної Школи»).

У листі від 2 березня 1942 р. до головної управи УНО в Берліні М. Галаган нарікав: «Помимо того, що цензура дуже затримує наші подання, вона нам оце відмовила видання листівок, що їх ми мали намір видати з нагоди 100-ліття народження М. Лисенка. Так само раніше нам відмовлено було видання Великодних листівок. Тоді ми їх дали трохи переробити й подали наново на цензуру, але є мало надії на те, що їх нам дозволять видати. Авторам малюнків (М. Бутовичеві й Ю. Вовкові) гонорари вже заплачено, й було б шкода, коли би нам не пощастило видати проєктовані листівки та дещо на них заробити, бо ж вони напевне розійшлися б. Оскільки тут ми не могли здобути дозволу, то прийшли ми на думку, чи не далось б здобути дозвіл на видання згаданих листівок у Берліні. З цією метою пересилаю Вам фотографічні знімки їх та прошу розвідати, чи не можна було б їх видрукувати там. Якщо б було потрібне, то можемо вислати й більше таких знімків та навіть і оригінали малюнків, які виконані в чотирьох барвах»¹³. Причини відмови в Берліні були тими ж: «Подавши на тутешню цензуру відкинені Вам у Празі картки, ми сьогодні дістали відповідь від «Ост Фазер-Гезельшафт», т-ва для зайнятих земель ССРСР, яка повідомляє, що з огляду на «пекучий брак сирівців

¹⁰ Лист головної управи до КНВ від 6 лютого 1943 р. [5, арк. 148].

¹¹ Лист П. Герасименка до головної управи УНО в Берліні від 9 жовтня 1943 р. [3, арк. 261].

¹² Рахунки КНВ, 1941—1943 [7].

¹³ Лист М. Галагана до головної управи УНО від 2 березня 1942 р. [5, арк. 24].

на жаль» мусить відмовити видачу паперу на видання проєктованих карток»¹⁴.

Праця Ю. Колларда «Транспорт і промисел України» повернулася з цензури з приміткою, що, передусім її необхідно подати на перегляд військовому референтові при райхспротекторі в перекладі на німецьку мову, і лише після повернення з позитивною резолюцією рукопис можна подавати на цензуру міністерства освіти. Та цензор в усній розмові висловив сумнів щодо дозволу військового референта, тому видавці, щоб надармо не перекладати, тривалий час не чекати нового проходження і не подавати на цензуру без шансів на успіх, вирішили працюю Колларда видати на циклостилі, але й це, очевидно, не вдалося, бо її примірників не зафіксовано¹⁵.

Відхилені праці видавництво розмножувало на циклостилі, залишало до кращих часів у «портфелі» або подавало на цензуру повторно, що по суті сповільнювало роботу. С. Горський зауважував, що «в інших видавничих підприємствах, як українських, так рівнож чеських, справа стоїть не краще, якщо не гірше»¹⁶.

У перший період КНВ існувало як експозитура УНО в Берліні й не мало повноцінного правового становища в Протектораті. Ця нерегульованість ускладнювала отримання дозволу на друк, виділення паперу, поширення видань. За законом, прийнятим 4 серпня 1941 р. й опублікованим у «Збірці законів і розпоряджень» від 29 серпня 1941 р., ч. 308, видавничу діяльність могли провадити лише концесіоновані підприємства. Отримання концесії передбачало реєстрування підприємства в земському уряді (що коштувало приблизно 200 німецьких марок), налагодження фахового ведення бухгалтерської і торговельної документації, канцелярії (видатки на фахівця-радника і на самі книги коштували приблизно 400 німецьких марок), сплату податків, забезпечення соціальної опіки урядовців видавництва тощо. Власником концесії могла стати фізична особа-громадянин Протекторату чи райху, яка володіла необхідними фаховими знаннями і навиками практичної роботи або мала вищу освіту,

а також могла б надати посвідку про моральність від центрального суду в Брно.

П. Герасименко підняв питання про концесію у кінці 1942 р.¹⁷ і, судячи з документів, ініціатива успіхом не увінчалася. У той час видавничі умови почали погіршуватися. Від середини 1942 р. за браком паперу цензура не підписувала до друку нових книжок, не лише українських, але й чеських, і право на вихід отримали лише ті рукописи, що були дозволені в першому півріччі. Розуміючи, що найближчим часом усі заплановані праці видати нереально, КНВ перебрало випуск «Технічно-господарського вісника», який виходив від червня 1941 р., був органом секції інженерів при УНО і мав дозвіл місцевої пресоюї влади на випуск десяти чисел щорічно обсягом півтора аркуша. Передачу вісника ініціював у грудні 1942 р. П. Герасименко, водночас голова секції інженерів при УНО, сподіваючись, використати його площу для оприлюднення соціально-економічних праць¹⁸. У віснику можна було вмістити втричі більше матеріалу, ніж у збірнику «Сільське господарство України», який КНВ видало в 1942 р., та надрукувати ще стільки ж, що й упродовж цілого 1942 року. Додатковий обсяг означав розширення видавничих можливостей у скрутних для книговидавання умовах, тим паче, що секція не мала необхідного фінансового, кадрового, організаційного потенціалу, щоб легко наповнювати журнал і підтримувати його строгу періодичність. За нестачі паперу, коли дозвіл на друк отримувало не більше п'яти рукописів щорічно і суттєвого покращення не передбачалося, кварталник забезпечував фахівцям регулярну можливість публікації. Романові Димінському запропонували перевидати працю «Господарське життя України», надруковану в збірнику видавництва Отто Гаррасовіца «Handbuch der Ukraine»¹⁹. Поза-

¹⁴ Лист управи від 18 квітня 1942 р. [5, арк. 38].

¹⁵ Лист С. Горського до Ю. Колларда від 26 серпня 1942 р. [6, арк. 155].

¹⁶ Лист С. Горського до Ю. Колларда від 26 серпня 1942 р. [6, арк. 155].

¹⁷ Лист голови правління КНВ УНО П. Герасименка і заступника голови правління КНВ УНО В. Січинського до головної управи УНО в Берліні від 31.10.42 у справі концесії видавництва, фінансових відносин з Централеною [5, арк. 107—108].

¹⁸ Лист КНВ до головної управи УНО в Берліні від 27 листопада 1942 в справі програми видавничої діяльності на першу половину 1943 р. [5, арк. 115—116].

¹⁹ Лист П. Герасименка до головної управи УНО від 2 грудня 1942 р. в справі передачі періодичного видання «Технічно-господарський вісник» Культурно-науковому видавництву [5, арк. 120].

як силами секції важко було підготувати матеріал на велике, відповідно до річного обсягу, число, П. Герасименко запропонував ювілейному комітетові видати в рамках «Вісника» збірник до річниці УГА в Подєбрадах, на що комітет радо погодився, бо рукопис, на який головна управа виділила 3000 німецьких марок, залежувався на книжковій цензурі і не було певності щодо успіху її проходження. Щорічні загальні видатки на «Вісник» становили 6—7 тис. німецьких марок, однак, не розраховуючи на повне повернення грошей чи фінансовий прибуток, видавці розглядали видання як постійну платформу для згуртування емігрантів в ім'я розвитку української культури.

Належало, щоправда, враховувати різницю в процедурі журнально-газетної і книжкової цензури. Перша передбачала розгляд уже складеного видання, тому коли цензор вилучав ту чи іншу статтю, видавництво несло втрати за її складання в друкарні. Щоб уникнути зайвих видатків, видавці ще перед офіційним поданням приватно довідувалися в цензора, чи не буде труднощів із дозволом.

Цензор-українець Леонтович (більше про його особу дізнатися не вдалося) поширив інформацію про наміри міністерства освіти скоротити в 1943 р. число українських видавництв у Протектораті, залишивши лише два приватних — Юрія Тищенка і «Пробоем» Степана Росохи. У КНВ ці чутки потрактували як спробу чехів «обмежити видавничу діяльність українців, щоби таким способом забезпечити за чеськими видавництвами більші приділи паперу»²⁰. Издавці переконували берлінських очільників, що можлива ліквідація викличе масове невдоволення членів УНО, адже приватні видавці не знають запитів читачів і не беруть до уваги їхньої матеріальної спроможності, і лише КНВ, не дбаючи про зиск, здатне забезпечити потрібну робітникам «культурну розвагу». Издавництво було готове публікувати праці наукових інституцій — УВУ, УТПІ, яким теж пропонували передати друки, зокрема збірник УВУ, приватним видавцям, і слушно застерігало, що останні навряд чи згодяться випускати наукові праці з огляду на їхню збитковість²¹.

КНВ розраховувало на швидку реалізацію видань, покриття витрат на випуск і забезпечення певного

прибутку, який би допоміг випускати на циклоститлі збиткові праці фахових комісій. Та на рік, як уже було сказано, цензура давала дозвіл лише на чотири-п'ять книжок, тому видавництво вирішило підрахувати, чи справді воно збиткове й може існувати лише за підтримки членів УНО і завдяки асигнуванням головної управи, чи все ж здатне самостійно покривати свої витрати. За рік від часу заснування КНВ витратило 25000 німецьких марок, з них у 1942 р. — 16752; 8681 виплачено безпосередньо друкарням за виготовлення збірників «Сільське господарство України», «Чужинці про Україну», «Технічно-господарського вісника». Належало спрогнозувати можливі прибутки від продажу цих найменувань:

Назва книжки Число прим. Продажна ціна

Золоте слово 3000 2.00 РМ

Сільське Господарство України 1000 8.00 РМ

Відбитки 1000 12.00 РМ

Чужинці про Україну 3000 6.00 РМ

Як видно, за умови успішної й повної реалізації продукції у перший рік існування КНВ теоретично могло розраховувати на 44000 німецьких марок прибутку²². Навіть коли б повернулася половина суми, його витрати значною мірою були б відшкодовані, а це породжувало певність, що осередок міг працювати на засадах самоокупності.

Норма оплати авторів за рукописи, апробовані фаховими комісіями і розмножені в кількості 100 примірників, від жовтня 1941 р. становила 250 корон за друкований аркуш [6, арк. 60]. КНВ подеколи платило більше: з міркувань харитативних чи не бажаючи втратити авторів, які отримували вигідніші пропозиції. Так, гонорар В. Січинського за книжку «Чужинці про Україну», право на друге, змінене й доповнене видання якої він передав КНВ, складав 400 корон за аркуш при накладі 2000 прим. Крім того, автор отримував ще 500 корон за виготовлення всіх ілюстрацій і 25 авторських примірників без права на їх продаж²³. Більшу винагороду було виділено також ученому-агрономові Костеві Мацієвичу, який важко хворів і потребував допомоги на лікування. Відтак індивідуальні гонорари могли істотно відрізнятись від загальних розцінок. Оскільки видання проходили цензуру зазви-

²⁰ Лист П. Герасименка до Голови УНО в Берліні пол. Т. Омельченка від 9 серпня 1943 р. [5, арк. 238—240].

²¹ Лист П. Герасименка до головної управи від 6 червня 1943 року [5, арк. 209—210].

²² Видатки в 1942 році (до 20.XII.1942) [3, арк. 56].

²³ Умова між правлінням КНВ УНО і В. Січинським від 13 квітня 1942 р. [3, арк. 12].

чай довго і частими були відмови, КНВ виплачувало гонорар після отримання дозволу.

Засади роботи з авторами відображено у видавничому листуванні, наприклад, В. Доманицького до Івана Чинченка. Щоб надрукувати працю, автор мав отримати два позитивні відгуки від редакторів КНВ, найкраще з числа членів фахової секції; була ймовірність глибокої переробки тексту, редагування змісту, стилю й мови; тираж визначали паперові ліміти, а за відмови в дозволі на друк належало погодитися на виготовлення циклоstileвим способом, типовим для випуску празьких навчальних і наукових праць; за один аркуш друку видавництво виплачувало гонорар у розмірі приблизно 40 німецьких марок і на безгонорарних засадах не працювало. І. Чинченка КНВ просило подати працю про систему поширення сільськогосподарських знань у радянській Україні, успіхи прикладної ботаніки, генетики та селекції сільськогосподарських рослин, систему експериментальної агрономії тощо і для контакту визначило керівника секції рослинної продукції сільськогосподарської комісії Володимира Чередієва, що 26 березня 1942 р. виїхав до Львова для підготовки сільськогосподарської енциклопедії і роботи в сільськогосподарській палаті (Львів, вул. Зимова, 8)²⁴.

КНВ, отже, залучало авторів не лише з Праги чи Берліна, а й з Генеральної губернії, і не тільки науковців, але й белетристів. Так, у вересні 1943 р. воно листувалося з В. Чапленком у справі видання його повісті з часів революції 1917—1920 рр. на східній Україні (10 друк. арк): «Зміст — стихійне повстанство проти гетьмана в його об'єктивному зображенні. Це перша книга трилогії (але вона сюжетно становить закінчену цілість)». Секретар Марко Антонович вважав тематику актуальною й обіцяв поставити твір у видавничий план на 1944 р., попередивши, що гонорари в КНВ нижчі, ніж у Генеральній губернії (120 німецьких марок = 240 зол. за один друкований аркуш). У жовтні В. Чапленко пообіцяв надіслати рукопис першої книжки трилогії («Манівцями») з правками Петра Панча, зазначивши що друга, де змальовано «свідомий національний рух», ще не написана, хоч сюжетну схему розроблено, а третю — автор запланував подати на літературний конкурс «Українського видавництва».

²⁴ Лист В. Доманицького до І. Чинченка від 1 лютого 1942 р. [8, арк. 32 зв.].

Заразом просив не використовувати справжнього прізвища Чапля, оскільки на радянській території залишилася дружина²⁵.

З белетристики КНВ обговорювало можливість видання творів Олександра Олеся. Л. Білецький пропонував видати поеми й драми: «Ці твори дуже гарні і дуже важні як для театру, так і для читання. Вони від першого видання ще 1910—1912 рр. як компактна цілість не видавалися. Тому вони є мало відомі для українського читача. Видання цих творів принесе Видавництву велику матеріальну користь»²⁶. У 1943 р. громадськість відзначала 65-річчя з дня народження і 40-річчя поетичної творчості Олеся, створивши на чолі з Л. Білецьким ювілейний комітет, у зв'язку з чим КНВ розробило окрему програму, плануючи надрукувати працю Л. Білецького «О. Олень: огляд літературної творчості» та О. Олень «Книга казок», яку виконати не вдалося, а також увійшло до головної управи з проханням видати ювілярові 5 тис. німецьких марок гонорару на лікування. Щодо останнього управи висловилася відверто несхвально: «...Мусимо пам'ятати, що й помимо нашої високої пошани до особи й заслуг ювілянта, треба нам числитися із своїми обмеженими засобами для задоволення дуже широких національних потреб. Тому й ця пропозиція мусить полягати на зовсім реальних та практичних підставах. Наприкінці звертаємо Вашу увагу на конечну потребу точного додержання Вами правильника КНВ та вказівок і вимог Головної Управи, бо інакше справа КНВ не дотягатиме та не задовольтиме звязаних з нею завдань. Ясно, що з цього зобов'язані ми будемо витягти відповідні висновки, згідно нашої відповідальності перед українським громадянством за кожну витрату нами національних сил, енергії й громадського гроша. Взагалі кожне організоване життя вимагає завжди твердої організаційної дисципліни, карності супроти свого проводу і повсякчасного панування його авторитету. Усе це є до того ж засадами українського націоналізму, на яких ґрунтується УНО»²⁷.

Наклад видань КНВ коливався від однієї до п'яти тисяч. Однак через відсутність концесії їх не можна

²⁵ Листи В. Чапленка до КНВ [6, арк. 390, 393, 397—397 зв.].

²⁶ Лист Л. Білецького до КНВ від 19 вересня 1942 р. [6, арк. 168].

²⁷ Лист головної управи УНО до Л. Білецького від 1 березня 1943 р. [5, арк. 157].

було розповсюджувати вільно через усі книготорговельні фірми Протекторату. Як свідчать документи, більшу частину КНВ надсилало головній управі²⁸. Так, із тисячі примірників збірника «Сільське господарство України» до Берліна доправлено 700, для продажу в Протектораті залишено 300. Подібно вчинили з відбитками, до яких КНВ долучило проспекти збірника і книжки В. Січинського «Чужинці про Україну», прохаючи широко розповсюджувати рекламні матеріали серед громадянства поза межами Протекторату. Із 3000 примірників книжки В. Січинського 2000 надіслано до Берліна, 1000 залишилося у видавництві. Передбачаючи на неї великий попит, видавництво підвищило оголошену в проспекті ціну з п'яти до шести німецьких марок (разом із пересилкою — 6.60). Для широкого оповіщення в органі УНО «Український вісник» запроваджено окрему рубрику, де друкувалися списки видань з книжкового складу, рецензії, анонси новинок.

Залишені у видавництві примірники збували в Протектораті й Генеральній губернії — через авторів, книгарні, організації, установи, приватних осіб, на диференційованих умовах. Дрібні замовлення КНВ виконувало самотужки, відповідно до поштових правил надсилаючи пакунки до 2 кг на суму не вище 20 німецьких марок. Великі (наприклад, від книгарні «Овид» у Львові) — регулювала головна управа відповідно до специфіки поштових доставок з різних місць: так, з Протекторату до Генеральної губернії можна було надсилати книжки за післяплату, з Берліна — ні [5, арк. 209—210]. Кошти від продажу йшли на поточні видатки КНВ. Кілька десятків примірників кожної назви видавництво розсилало безкоштовно для пропаганди, рецензій і реклами. До Бібліотеки НТШ у Львові, МВБУ, бібліотеки УВУ, підручної бібліотеки КНВ примірники найчастіше надходили в дар. Загалом, шляхи поширення можна відтворити з документальною точністю за справами 9 і 10 фонду 4036, де містяться формуляри, облікові картки розсилки книжок, зазначено тираж і замовників. Тут цю інформацію подано узагальнено з виділенням основних каналів розповсюдження видань, щоб можна було окреслити головні осередки попиту на фахову й наукову літературу в роки Другої світової війни.

²⁸Список видань КНВ [4, арк. 36].

Пріоритет і пільги при закупівлі книжок КНВ мали автори. В. Січинський звертався до головної управи з проханням продати 30—50 примірників його книжки за готівку зі знижкою в 50% як авторів. Книгарям збували за 25-відсотковою знижкою при невеликих замовленнях і 30-відсотковою — при більших. Ю. Тищенко, що разом з І. Романом (Прага) та С. Куницею (Сендзейовіце) [6, арк. 353] належав до меценатів видавництва, з дозволу головної управи домагався 40-відсоткової знижки. Залишилось свідчення про знижки на видання «Кобзаря» (1943): «Книгарні п. Івана Романа можете дати 30% опусту, бо такий процент він дає нам на свої видання. Панові Юрію Тищенкові дайте 40%, які ми дістаємо від нього при закупі. Філії УНО в Празі дайте 15% на 100 примірників за готівку. Продаж за готівку відноситься і до книгарів»²⁹.

Серед замовників присутні особи й організації з Праги — інженер І. Анісімов, книгарі І. Самець, Ю. Тищенко, І. Роман, книгарня «Колос»; Варшави — Я. Олексенко та Л. Биковський, який у листі від 3 лютого 1943 р. повідомив КНВ про свою нову посаду керівника українського відділу однієї з варшавських книгарень і просив для продажу надіслати по два примірники всіх друкованих видань КНВ³⁰; з різних місць Генеральної губернії: Холма — Леон Ст. Цур; Львова — реферат справ полонених при УЦК у Львові, фірма «Овид» (Львів, вул. Коперника, 26), що займалася рекламою і продажем видань під керівництвом О. Олесницького; Сербії — д-р Г. Шевчик (Кутна гора); Відня — Іван Мотринець та Борис Тищенко; Бреслау — Osteuropa Institut; Гrefенгайнхен — книгарня фірми Геррозе. Оскільки збірники й відбитки книгарі продавали дорожче, видавці через газети оголошували дійсні ціни на свої видання.

Окрему історію видання й поширення має «Кобзар» КНВ, який, з огляду на своє культове становище, і в роки війни залишався безпрограшним видавничим проектом для багатьох осередків. Його друкували Теодор Савула у Відні, краківсько-львівське «Українське видавництво» — чотири рази, празькі видавці — двічі. І щоразу можна було розраховува-

²⁹Лист головної управи до правління від 24 березня 1943 р. [5, арк. 173].

³⁰Лист Л. Биковського до КНВ від 3 лютого 1943 р. [6, арк. 246].

ти на сталий попит і швидкий збут. КНВ випустило «Кобзар» у 1943 р., в брошурованому й опрацьованому варіантах, виготовивши для широкого оповіщення 800 примірників рекламного листка, який розіслало філіям і гурткам УНО в Німеччині. Інтерес негайно виявили книгарі, а деякі з них (Іван Роман, Юрій Тищенко) обіцяли закупити по тисячі примірників за умови 50-відсоткової знижки. Однак видавництво розуміло, що «Кобзар» розійдеться без посередників і що, залучивши до розповсюдження книгарів, можна втратити значну частину прибутку, тому навіть постійному партнерові Юрієві Тищенку вирішило надати не більше ста примірників зі знижкою 30%³¹. Випробуваним маркетинговим кроком був анонс у періодиці, особливо в «Краківських вістях»³². Відтак оптимістичні прогнози збулися: українські розповсюджувачі замовляли «Кобзар» у великих кількостях, але попри те ним зацікавилася чутлива на комерційний успіх і всюдисуща німецька фірма «R. Herrose's Verlag» (видавництво й книгарня), що на останньому етапі війни намагалася отримати прибутки від підвищеного попиту на українську книжку у Великонімеччині, і з якою КНВ та інші видавничі установи в Празі розраховували вигідно співпрацювати, щоб вижити у важких для книговидавання і книготоргівлі умовах³³. Тогочасний власник Штайнер у супроводі Ярослава

³¹ Лист П. Герасименка й М. Антоновича до головної управи від 21 березня 1943 р. [5, арк. 172].

³² Оголошення подав празький кореспондент полк. Д. Антончук. Його авторство атрибутовано за листом КНВ від 17 квітня 1943 р. [6, арк. 322], де видавництво просить його подати звістку про видання в «Краківських вістях». У відповідь Д. Антончук назвав появу статті великим культурним святом [6, арк. 342], а в щоденнику вмістив анонімну публікацію «Нове видання Кобзаря» (Краківські вісті, 1943, ч. 49 (10 березня)). У фонді КНВ зберігається окрема справа (№ 5, 115 арк.) із замовленнями від українських організацій з посиланням на інформацію у щоденнику: Підляський Союз українських кооператив у Білій Підляській — 10 примірників, книгарня «Культура» в Холмі — 2, книгарня О. Карашевича в Сяноку (вул. Адольфа Гітлера, 4) — 10, книгарня Михайла Андриїшина і Зенона Михалевського в Коломиї — 20, канцелярія УЦК, УОТ-и — 3, приватні особи (парохи, адвокат Іван Максимчук зі Стрия, адвокат Юрій Старосольський зі Львова, Левко Биковський з Варшави) — 10. З Генеральної губернії зафіксовано 60 замовлень, з Відня, від книгаря Бориса Тищенка — 250.

³³ Лист П. Герасименка до головної управи УНО від 17 липня 1943 р. [5, арк. 234, 248].

Рудницького 28 червня 1943 р. відвідав КНВ з наміром придбати частину накладу для своєї книгарні, але видання вже розійшлося. Серйозно зацікавлений у придбанні «Кобзаря» німецький книгар запропонував посприяти в отриманні дозволу цензури для другого, десятитисячного, накладу, а в обмін на протекцію домагався виключного права продажу на території Німеччини та сорокавідсоткової знижки на придбані примірники. Однак видавництво розцінило ці пропозиції як не вигідні для себе «торговельний трюк» і висунуло інші умови: німецька фірма повинна придбати половину накладу й заплатити повну суму відразу після виходу книжки. Можна припустити, що сторони не досягли кінцевої згоди або не отримали дозволу на друк, бо повторного накладу здійснено не було. Цю справу, Штайнер від комерційних намірів не відмовився, випустивши в 1944 р. у Празі, під фірмою видавництва Геррозе «Кобзар» 1844 р. за участі Я. Рудницького. Відтак усі тогочасні перевидання до 100-річчя появи книжки вийшли в еміграції і жодне — на батьківщині поета [10, с. 4].

Успіх книжки, інтерес до неї читацького загалу був легко прогнозований, натомість несподіванкою стали закиди голови УНО підполковника Т. Омельченка щодо нефаховості текстологічної підготовки, перекручень і необґрунтованих правок редактора Олексі Приходька: «Цей прогріх Правління Культурно-Наукового Видавництва (можливо) стався без злої волі правління, але цим не зменшується ніяк його шкідливість для справи». Претензії розіграли внутрішній конфлікт між управою УНО й правлінням КНВ, загостривши розбіжності в поглядах на завдання видавництва. Т. Омельченко вважав хибним трактування КНВ як структури, створеної винятково для ширення націоналістичного світогляду, і підкреслив, що мета видавництва — «згуртування й використання українських культурно-наукових сил з метою служби нашим націоналістичним потребам». На думку Омельченка принципи роботи видавництва не повинні розходитися з українськими націоналістичними засадами, і правління таки мусило узгоджувати плани з берлінською управою, однак неприпустимо нехтувати науковими і фаховими завданнями, за якими уповноважена слідкувати видавнича рада³⁴: «Обговорення Видавничою Радою потребує кожна наміче-

³⁴ Лист Т. Омельченка до П. Герасименка від 19 квітня 1943 р. [5, арк. 188].

на праця, бо ні Правління КНВ, ні Головна Управа УНО не є універсальними фахівцями, щоб бути знавцем і авторитетом в усіх ділянках науки взагалі й фахової зокрема. Тому то й сталося, що виданий з рамени КНВ Кобзар, без попереднього обговорення Видавничою Радою перевиправлення його тексту, виявляє різні текстові прогріхи. Це дуже прикро для Правління КНВ, а ще прикріше для Головної Управи УНО, що несе перед громадянством повну відповідальність і за КНВ». П. Герасименко, однак, провини не визнав, більш за те — заявив про нездатність видавничої ради оцінювати фаховий рівень видань і запропонував її скасувати, створивши наукову: «Як приклад прогріху Правління КНВ Ви наводите те, що ніби то Кобзар виданий нами без ухвали Видавничої Ради виявляє такі недостачі, що справа набуває характеру культурного скандалу. Припустім, що це дійсно так і запитаймося як мала Видавнича Рада в складі одного статистика, одного землеміра, одного маляра, одного правника і т. д. і тільки одного літературознавця [Л. Білецького] може обговорювати правильність чи неправильність тексту Кобзаря»³⁵. Водночас керівник видавництва відмовлявся робити висновки щодо якості редакції, доки не висловиться фахова критика.

Олексу Приходька, філолога за фахом, до редагування книжки запросив М. Галаган. Коли видавництво очолив П. Герасименко, робота над виданням була в розпалі, часу для фахового апробування чи пошуків іншого редактора не залишалось, бо наданий цензурою дозвіл на друк зберігав чинність лише до кінця лютого 1943 р., і за умови порушення визначених термінів, навіть коли більша частина книги була б уже складена, дозвіл могли анулювати. Інакше кажучи, жорстко обмеженим у часі видавцям в разі довгого обговорення довелось б зректись вже санкціонованого цензурою видання. Тому О. Приходько змушений був працювати швидко. Передусім він узгодив рукопис із цензурованим віденським «Кобзарем» Теодора Савули (1941), усунувши за ним Шевченкові згадки про німців, які могли потрактувати як неприхильні до німецького народу. Але видання Савули, що фактично було некритичним передруком берлінського «Кобзаря» за редакцією Б. Лепкого («Українське слово», 1922), рівню

³⁵ Лист П. Герасименка до Т. Омельченка від 28 квітня 1943 р. [5, арк. 191 зв.].

шевченкознавства початку 1940-х рр. не відповідає. До того ж воно невігдно відрізнялося на тлі ще одного, празького, «Кобзаря» 1941 р., історичний і реальний коментар до якого зробив Степан Сірополко, виявивши глибоку обізнаність з існуючими інтерпретаціями Шевченкових поезій. Звірівши за віденським виданням лише місця, небезпечні з огляду на цензуру, редактор узяв за текстологічну основу «Кобзар» УАН 1939 р., єдиний примірник якого привіз з України до Праги на початку осені 1942 р. Євген Вировий, віддавши на зберігання до МВБУ. На основі двох згаданих видань редактор виконав звірку, не порушивши термінів. У листі до П. Зайцева П. Герасименко зазначав: «По суті наше видання Кобзаря, зредаговане проф. Приходьком, є передруком повного академічного видання і тому закиди щодо цієї нашої книги (відносно тексту) можна в однаковій мірі адресувати на академічну комісію, яка редагувала Кобзаря. Правління КНВ одержало від п. проф. Приходька запевнення, що академічне видання дійсно солідно проредаговано і що новий текст є вислідом студій над новими досі невідомими матеріалами та рукописами. Редакція п. проф. Приходька звелась переважно до виправлення правопису. На жаль короткий час, що ми мали до диспозиції не дозволив нам звернутись до авторитетних знавців Кобзаря щоби вони висловили свою думку про академічне видання. Правління КНВ змогло тільки подбати про добре зовнішнє оформлення книги (папір, друк ілюстрації). Коректу провадив сам проф. Приходько»³⁶. Конфлікт головної управи й видавництва врешті пригасили схвальні відгуки в пресі, яка відзначала добру поліграфічну якість, вивіреність текстів за академічним виданням 1939 р., виявила розуміння з приводу вилучень, але кроком назад вважала брак повноцінного коментаря й заміну його короткими поясненнями в формі алфавітного словника, а також відсутність перекладів російських поем Шевченка, поданих свого часу іншими видавцями — Франком та Українським науковим інститутом у Варшаві [11, с. 15].

Отже, Культурно-наукове видавництво при УНО (вересень 1941 — початок 1944) протягом неповних трьох років існування сповна зазнало негативного впливу загальної суспільно-політичної обстановки в Протектораті — підконтрольності окупаційному ре-

³⁶ Лист П. Герасименка до П. Зайцева від 28 квітня 1943 р. [6, арк. 339—340].

жимові організаційного життя, переслідувань громадських і культурних діячів, жорстких цензурних усталень, обмежень у матеріальному забезпеченні видавничої діяльності тощо. Попри зовнішні труднощі, все ж було налагоджено роботу з випуску наукових, джерелознавчих, культурно-просвітніх і фахових видань, залучено до неї культурні сили з різних міст Центрально-Східної Європи, створено невеликий, але цікавий доробок, який заслуговує на окремих аналіз, і є цінним прецедентом державотворчих зусиль української еміграційної спільноти.

1. Галузевий державний архів СБУ (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 69840 фп. — Т. 2.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВУ). — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 40.
3. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 1.
4. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 2.
5. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 3.
6. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 4.
7. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 6.
8. ЦДАВОВУ. — Ф. 4036. — Оп. 1 — Спр. 32 зв.
9. Головата Л. Українське національне об'єднання у Протектораті Чехії й Моравії в історії державотворчих зусиль української еміграції / Л. Головата // Український історичний журнал. — 2011.
10. Рудницький Я. Перевидання Кобзаря із 1860 року / Я. Рудницький // Свобода. — 1959. — (7 жовтня).
11. [Сімович В.]. В. С. [Рецензія] / В. Сімович // Наші дні. — 1943. — Ч. 5 (травень).

Larysa Holovata

CULTURAL AND SCIENTIFIC PUBLISHING HOUSE OF UKRAINIAN NATIONAL ASSOCIATION IN PROTECTORATE OF CZECHIA AND MORAVIA, 1941–1944: CREATION TO LIQUIDATION

In the article written on the basis of new archival sources has been studied a short institutional history of Cultural and Scientific Publishing house of Ukrainian National Association at Prague. In research-work have been considered data concerning personal cast, interrelations with censorship, editorial goals, specificity in the contents of publishing tasks in the period of World War II.

Keywords: World War II, Protectorate of Czechia and Moravia, culture, communal centres, Ukrainian publishing movement, censorship.

Larysa Holovata

КУЛЬТУРНО-НАУЧНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО ПРИ УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ОБЪЕДИНЕНИИ В ПРОТЕКТОРАТЕ ЧЕХИИ И МОРАВИИ, 1941—1944: ОТ ОБРАЗОВАНИЯ ДО ЛИКВИДАЦИИ

В статье на основании неизвестных архивных источников исследуется короткая институциональная история Культурно-научного издательства при Украинском национальном объединении в Праге — персональный состав, взаимоотношения с цензурными органами, издательские приоритеты. специфика в контексте книгоиздания периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Протекторат Чехии и Моравии, культура, общественные организации, украинское книгоиздание, цензура.